

En billedbibel fra 1700-tallet

Af Carsten Bach-Nielsen

Illustrationssiden i 1500- og 1600-tallets danske bibeludgaver følger stort set de tyske forbilleder. Det er meget lidt originalt dansk illustrationsmateriale, der mødes frem til titeludstyret i Christian IVs foliobibel og Hans Svanes bibeloversættelse, 1647, hvortil der bidrages med kobberstik, som er skabt her i landet.¹

Egentlige bibelske billedbøger findes kun sparsomt hos os i modsætning til Sverige, hvor *Figurbibeln* med de af Tobias Stimmer afhængige illustrationer fra Gustav Adolfsbibelen og senere Johann Hübners *Bibliska historia* i 1700-tallet gennem store oplag nærmest blev folkeeje.²

På dansk foreligger fra 1602 (genoptr. 1746) en lille bog med Virgilio Solis' træskårne serie af bibelske illustrationer fra 1560. Billederne svarer stort set til illustrationerne i Frederik II's og Christian IV's foliobibeler.³ Denne bogs historie og betydning for kirkekunsten er behandlet flere gange.³

En ganske anden type billedbibel er den, der bærer den besværlige titel *CCLII. Udvalde/og med 800. Billeder udlagde Bibliske Hoved-Sprog/eller en saa kaldet liden Billed-Bibel. Gemyttet til Forfriskelse; og ungdommen til Nytte/at den derved maa lære at nefne en hver ting med sit rette Nafn/og uden nogen Møje at erindre sig den Hellige Skrifftes Sprog*, København 1710. Denne udgave foreligger som 4^o i tværformat, men senere optryktes den som 12^o i 1743, 1744, 1756 og 1755. Dette er der redegjort for af Peter Raes i den boghistoriske efterskrift til det optryk af 1756-udgaven, der udgaves på Rosendahls Bogtrykkeri i Esbjerg 1997.⁴ Bogen har tidligere været behandlet flere gange af Vibeke Stybe og undertegnede.⁵ Vibeke Stybe opfatter den som en af de tidligste danske børnebøger, mens jeg har set den som udslag af en hieroglyfisk-embematisk mode i 1600-tallet. I 1994 påviste jeg, at bogens forlæg er Melchior Mattspergers *Geistliche Herzens-Einbildungen in zweihundertundfünzig biblischen Figur-Sprüche angedeutet*, Augsburg 1685.⁶ Dette er for så vidt rigtigt nok, men det forhold, at Mattspergers værk er illustreret med kobberstik og det tilsvarende

danske produkt med ret grove træsnit, antyder, at der må ligge en bearbejdningsproces mellem Augsburgudgivelsen og den tilsvarende københavnske. Hvor denne bearbejdelse har fundet sted og hvad den har betydet, skal søges udredt her.

Den grundigste undersøgelse af Mattspergers bog og dens vide forgreninger på det europæiske kontinent og de britiske øer er W.A. Cloustons *Hieroglyphic Bibles their origin and history. A hitherto Unwritten Chapter of Bibliography With Facsimile Illustrations*, Glasgow 1894.

Clouston opstiller en genealogi, der begynder med Mattsperger og derefter følger to linier. Den ene går 1704 via Hamborg til København og Amsterdam. Den anden går 1776 via London til Irland og endda muligvis tilbage til Tyskland. En helt ny tradition etableres senere 1794 i England med *New Hieroglyphic Bible*, der med andre skriftsteder og billeder søger at udryddere de eksisterende udgaver, der beror på Mattspergers værk og dets udvalg. De britiske udgaver har ikke interesse for de danske udgaver. Kunsthistorisk er det dog et interessant problem, Clouston påpeger, når det britiske kildemateriale peger i retning af, at så fremragende en xylograf som Thomas Bewick skulle have udført efterskæringerne til de britiske udgaver.⁷ Clouston har svært ved at tro dette, at ingen opgave er for lille for en stor kunstner. Salgstallene for de hieroglyfiske bibler i England er ganske imponerende, så det er sandsynligt at Bewick har skåret disse illustrationer "med venstre hånd" med henblik på en hurtig fortjeneste. Under alle omstændigheder når de grove træsnit fra de tysk-danske udgaver ikke kvalitetsmæssigt op på højde med de omkring 75 år yngre engelske xylografier.

Karakteristik af Mattspergers udgave 1685

Borgmester og købmand i Augsburg, Melchior Mattspergers bog er en 4^o i tværformat, der tillader gengivelse af tre (i ét tilfælde fire) kobberstukne illustrationer på hver side. (Fig.3) Hver illustration har øverst en skrifthenvielse og derunder en rebus, hvori der veksles mellem skrift og billede. Rebussen er selve skriftcitater.

Fig. 1. (modstående side) Titelkobberet til Melchior Mattsperges Figurbibel, Augsburg 1685.

Under dette og nedenfor rammen findes et et epigram, udformet som en kuplet, der uddrager en lære af den ovenfor anførte citat.⁸

Mattspergers 250 kobberstik, der er udfærdiget af Johann Georg Bodenehr (1631-1704), er meget smukke og skarpe. De er præget af 1600-tallets skønskriverkunst med rigelig brug af sløjfer, arabesker og mauresker til at fylde billedfelterne ud.

Titelbladet er en typisk barok invention (Fig. 1).⁹ Under en sol med tre flammer, der henviser til Helligåndens udgydelse på pinsedagen, står bogens titel i et hjerteformet spejl. Den er lang og ingeniøs:

Geistliche Herzens-Einbildungen Inn Zweihundert und Fünffzig Biblischen Figur-Sprüchen angedeutet. Allen andächtigen Hertzen, u. der Tugent-Liebenden Jugent, Zu einer Gottseligen Belustigung, Auch denen Einfältigen, Zu einer anmutigen Vorstellung, unschweren Ergreifung, und nützlichen Fassung, auß allenund ieden Büchern der H. Schrifft, Nach Herzen D. Martini Lutheri Sel. Dolmetschung, von einem Liebhaber des Göttlichen worts Mit sonderbarem Fleiß zusammen gelesen, Entworfen, und gebraucht, und zufinden, bei Hannß Georg Bodenehr, Kupferstecher. Inn Augsburg. Ao 1685.

Hjerteformen udgøres af en laurbærkrans i hvilken der er indflettet yderligere hjerter med billeder (emblematiske *res*). Et skriftbånd slynger sig her ind imellem og skaber korrespondens mellem skrift og billede:

Jesus Heiland: Hosianna
Dein Wort schmeckt wie Himmlisch Manna
Ist der Augen Sonnen Stral
und der Ohren Engelschall
Stärkungs Blume dem Geruch
Christ ergreif dis Lebens Buch.

Fig. 2. (Modstående side). Titelblad til Den liden Billed-Bibel, København 1710.



Durch dis Edle Wort von Gott
 Lebt der Mensch nicht nur vom Brot
 Es zeigt uns die rechte Bahn
 Ist die Quell die Laben kan.
 Arznei der Seelen Nutz.
 Schild u. Schwerd Zu Wehr u. Schutz.

To kvinder flankerer dette tableau. Til højre 'Devotio' med et vatterpas. Hun indgår i en rebus, der udtrykker Gal. 6,16: "Und wie viele nach dieser Regel einhergehen, über die sei Friede". Til højre ses 'Attentio' skrivende på en tavle. Hun er del af en rebus over Ordsp. 3,3: "Schreibe sie [meine Gebote] in die Tafel deines Herzens".

Mattspergers fortale fra 1684 spiller på de temaer, titelkobberet viser, nemlig ordet som et himmelbrød. Han udtrykker håbet om, at denne samling figur-sprog, denne bibelske skueret, vil øge appetiten til at læse i selve den hellige skrift.

Det første af bogens registre er over de citerede bibelsteder.¹⁰ Det andet er en fortegnelse over de blomster- og plantesorter, der indgår i de mange kranse i kobberstikkene. Dette med henblik på, at de, der skulle have lyst til det, kan kolorere dem rigtigt.

Derefter findes en række ærevers til bogen og forfatteren. Mattsperger bruger ikke benævnelser som 'emblem', 'emblematisk' eller 'hieroglyfisk' om sin bog. Kun et ærevers af augsburgerpræsten Georg Philipp Ris(ius) tiltaler bogen: "Ad Libellum Hieroglyphico-Biblicum". I den udgave, Clouston anså for at være den tyske originaludgave, en Augsburgudgave fra 1687 i Det kongelige Bibliotek i Stuttgart, findes imidlertid en helsides rebus-tekst, der er benævnt "Hieroglyphisches Beschluss Gedichte". Her nævnes altså hieroglyfikken specifikt.¹¹

Flere forskellige genrer blander sig i Mattspergers bog. Den forudsætter evnen til både at læse og abstrahere, så det er ikke en ABC. Snarere er den i familie med læsebøger, samlinger af loci, "sprog", citater eller katekismen. Den er en forskole til den egentlige fulde Bibeltekst, men samtidig er den i familie med hortulus animae-genren ved de mange specifikke urter og planter, der omgiver billederne af menneskehjertet bogen igennem.¹² Hjertet er det gennemgående motiv og derved har den også en affinitet til 1600-tallets hjertemeditationer, -fromhed og -emblemantik.¹³

Københavnudgaven 1710

Den udgave af Mattspergers bog, som Hieronymus Christian Paulli besørgede i København i 1710 adskiller sig på flere måder fra sit Augsburgske forlæg. Den er struktureret på samme måde med bibelhenvisning, rebus og epigram, men illustrationsmateriet er omsat i temmelig grove efterskæringer i træ. I visse tilfælde synes det, at der simpelt hen er anvendt foreliggende vignetter og ornamentalt slyng fra bogtrykkerens standardrepertoire. Rammerne er ens bogen igennem.

Til de vigtigere forskelle fra Mattsperger hører, at denne udgaves forklaring og fortale klart forankrer den i hieroglyfisk-embematisk tradition. Titelbladet er ganske forskelligt fra Augsburgsudgavens (Fig.2). Det er signeret med monogrammet HvW.¹⁴ I titelspejlet står *Den Liden Billed-Bibel*. Over dette ses solen. Til venstre en nøgen kvinde; til højre en harniskklædt mand. Et skriftbånd lyder: "Den store Himlens Pragt - Staar her i anden dragt - Og tages saa i agt". Omkring den nøgne kvinde ses en løve, en enhjørning, en stork og Herkules kæmpende med løven. I floden ses blandt fisk og fugle solens spejlbillede. Den harniskklædte kæmpe bærer murkrone og holder et skjold med en ægyptisk ibis, der stikker halsen mellem sine egne ben, i hieroglyfikken billede på frelse.¹⁵ Desuden holder han et spejl op for ansigtet. Ved hans fødder ligger en astronom. Meningen må være den, at naturen genspejler de guddommelige sandheder (nøgenheden er allegori på 'veritas'), men også at disse sandheder er aflæselige i denne verdens billeder, myter og skabninger. Det er krigeren til venstre, der viser denne udtydning af naturens emblemer ved hjælp af spejlet - bistået af astronomen, der søger at aflure verden og kosmos sin gåde.

Den første tekst er en "Forklaring paa Kaaber-Pladen" og den er særdeles markant ved sine stadige henvisninger til 1600-tallets berømteste ægyptolog og dyrker af hermetiske videnskaber og emblematiske udlægninger, jesuitten Athanasius Kircher.¹⁶ Fortalen til bogen følger aldeles dette hermetiske og hieroglyfiske spor. Der gives en hel sproghistorisk udvikling, hvor den genetiske sammenhæng mellem billede og bogstav fremhæves. Såvel i forklaringen som i fortalen omtales og citeres moderne tyske digtere som Harsdörffer og Gryphius. Denne udgave sigter altså langt højere end Mattspergers ved sin fortale. Den har en filologisk-filosofisk argumentation, der retter sig mod dannede læsere. Ikke desto



Fig. 3. Blad 21 fra Mattspergers Figurbibel, 1685

Biblische Kern-Sprüche.



Fig. 4. Blad 20 fra Wierings Figurbibel, Hamburg 1705.



Fig. 5. Blad 21 fra Den liden Billed-Bibel, København 1710.



Fig. 6. Side 61-63 fra Billedbibelen i udgaven fra København 1756.

mindre fremhæves den som lære- og læsebog for børn: Smaa Børn/som hafver, den Forstand/at de kunde skille en Ting fra den anden/hafve altid stor Begierlighed/at forestille een eller anden Tings Gestalt lefvendis eller afbildet for deris Øje; derfor bæris ingen tvifel/ at jo Børnene skulle i uden 4. Uger hafve meere Gafn og Lyst af saadann en liden Bog/heldst/naar Billederne og deris Forklaring med en god Maneer bliver dem forelagt og udtydet".¹⁷

Fortalen afsluttes med en vignet af en herold med brev, svarende til den ældre bibelillustrationskonvention, hvor brevene ofte illustreres med et billede af brevbæreren. Bagest i bogen findes en manende rebusindskrift til ungdommen om at holde sig til Guds bud og at frygte Herren (Ordsp. 3,1-3; 5-7). Det er samme citat som det ene af dem på titelkobberet i Mattspergers Augsburgudgave. Desuden findes til sidst en nøgle, en facistliste til billederne i værket.

Fortalen nævner, at bogen, der stammer fra Schwaben, oprindeligt var udstyret med kobberstykker. Omkostningen ved at trykke bogen med kobberplader ville være for stor, hvorfor der nu er anvendt træsnit. Derudover nævnes det, at antallet af enkeltbilleder i rebusserne er forøget i forhold til forlægget (= Mattsperger).

Fortalen er givetvis ikke skrevet i Danmark. Den er oversat efter fortalen til den tyske udgivelse, som bogen er en umiddelbar kopi af, nemlig formaskræren Heinrich von Wierings udgave fra Hamborg, 1705. Denne havde været trykt året for, 1704, men da med noget reduceret udstyr.¹⁸

Man må regne med, at H.C. Paulli fra København herefter har indkøbt det træskårne udstyr til bogen af Wiering i Hamborg, mens bogtrykkeren Johannes Pauli i Amsterdam har valgt - og været nødt til - at lade Wierings udgave kopiere med kobberstukne tavler og efterstikning af titelbaldet i højformat. Denne første hollandske udgave er fra 1720.¹⁹

Københavnudgaven 1756

I 1756 genudgaves bogen som 12^o af E.G. Glasings efterleverske ved Nicolaus Møller med kun ét rebuscitat pr. side og kun forsynet med et uddrag af 1710-udgavens forord. Titelbladet er i denne udgave et meget primitivt træsnit. Det er ellers i vidt omfang det samme udstyr, der bruges. Der er mindre forskelle i enkeltillustra-



Fig. 7. Blad 36,
ill. 3, fra Den li-
den Billed-Bibel,
1710.

tionerne, hvilket vil ses ved en sammenligning af de fire hidtil omtalte udgaver (Fig. 3-6).

Oversættelsen fra tysk til dansk

Det har voldt flere problemer at oversætte bogen fra tysk til dansk, men det er lykkedes meget godt. Der er forskel på bibelteksten på tysk og dansk. Til grund for de tyske udgaver ligger Lutherbibelen. Den danske tekst, der ligger til grund for 1710-udgaven, er Christian IVs Hus- og Rejsebibel, 1690. Der er helt enkelt ord, der skal

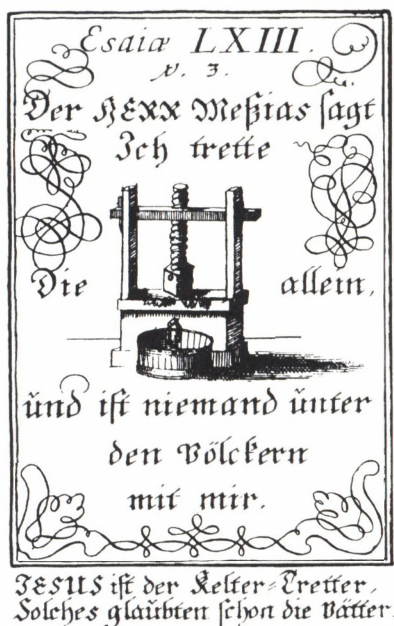


Fig. 8 a og b. Vinpersen i den danske 1710-udgave (a) og hos Mattsperger (b).

oversættes forskelligt til tysk og dansk - og endvidere er der små forskelle de danske udgaver imellem. Desuden ligger der i den danske oversættelse af bogen især et problem med de tyske foranstillede genetiver og ordstillingen i det hele taget. Det er jo ikke blot ord, der skal komme i forskellig rækkefølge, men billeder. Det betyder i flere tilfælde, at opsætningen i de enkelte rebus-billeder har måttet ændres.

Sammenligner man de tre rebuscitater Job 26,11, Ps. 18,2 og Højs. 8,6 vil man se, at Mattsperger har færrest enkeltbilleder. Til Job 26,11 faktisk kun to søjler. Resten er tekst. Hamborgudgaven har genetiven "des Himmels" vist ved en truende skyformation. Den danske 1710-udgave afstår fra at lave en genetiv ud af himmel-billedet, men indsætter så til gengæld genetiven "Herrens" på et skriftbånd. 1756-udgaven ligger Hamborgversionen nærmere ved at reproducere dennes billede af himmelen med genetivendelsen "lens" tilføjet. Dertil har den så et billede af Herren i skyer med en isopstængel i hånden.

Det næste billede Ps. 18,2 er hos Mattsperger meget enkelt, mens Wiering i Hamborgudgaven tilføjer et vers mere med billeder af skjold og horn. Den danske 1710-udgave tilføjer kun halvdelen af vers 3 - og undgår dermed det hebraiske billedsprog med skjold og horn, mens substantiverne "frelser" og "trøst" ikke omsættes i billeder. 1756-udgaven følger 1710, men billedet af styrken, 'Fortitudo', er ændret; "min Slot" er ændret til "mit Slot".

Den forskellige ordstilling på tysk og dansk ses tydeligt i Højs. 8,6. Atter er Mattsperger den knappeste, men man bemærker her den fine indfatning af hjertet i en krans af granatæbler. Wierings udgave medtager lidt mere af vers 8 - ligesom de danske udgaver gør det. På dansk må "hjerte" sættes for "indsegl".

Yderligere eksempler på enkeltheder og forskelligheder: Døden vises oftest som en benrad, men en formskærer som Wiering har ganske givet haft en god del skårne vignetter på lager. Det slår igennem, når han (sikkert som følge deraf) som en nydannelse i forhold til Mattsperger konstruerer en meget enkel rebus til Ordsp. 21,21 (Fig.7). Her vises døden som den sæbebobleblæsende dreng, hvilket er et mere indviklet vanitasmotiv, der i denne udgave går direkte tilbage til Goltzius' velkendte emblematiske kobberstik.²⁰ Det synes som om motivet med Kristus i vinpersen (Jes. 63,3) er indgået i Wierings udgave på samme måde (Fig.8). Hos Mattsperger er der nok en perse, men ingen Kristus i den. Et motiv som stolen, der rækkes ud fra himmelen (Ps. 45,7), er velkendt fra tidligere dansk emblematiske.²¹

Senere udgaver og varianter

Da det oprindelige udstyr fra Wierings Hamborgudgave nu fandtes i København, hvad var da lettere, end at genbruge det? C.G. Glasings officin lod følgelig værket oversætte til både tysk og fransk. Den tyske udgave udkom i 1743, den franske i 1745. Denne franske varierer fra de danske ved ikke at have kupletter, men urimede maximer under billederne. Den har desuden et forord, der røber lidt af oversættelsernes hensigt, nemlig at lade den være lærebog i fremmedsprog for ungdommen.²² Peter Raes har endelig fremdraget en virkelig specialitet, der vidner om den fortsatte folkelige interesse for disse bibeler - som Clouston påpegede den for Englands vedkommende - nemlig en nytrykt version fra Hjør-



*Böse Spiegel Hell Polieren
Heißt Fleiß, Zeit, u. Kunst verlohren.*

Fig. 9. Spejlet der i billedbibelerne illustrerer Sir. 12.11. Her efter Mattsperger.

ring fra så sent som 1863. To spørgsmål står imidlertid tilbage med hensyn til 1700-talsudgaverne. Hvilken genre bør de henregnes til? Og er der spor af deres brug eksempelvis i udmalinger?

Forsøg på bestemmelse af genre og brug

Stybe henregner billedbiblerne til børnelitteraturen. Fortalerne til Mattsperger og den danske 1710-udgave ser dem nærmest som en kombination af læsebog og indføring i den hellige skrift. Clouston opfatter dem som en særlig genre indenfor emblembøgerne, på dette tidspunkt altså nærmest som opbyggelsesbøger. Sagen er, at alle elementer og mulige brug er til stede. Det, at en bog rummer billeder i forbindelse med korte skriftcitater og epigrammer, gør den ikke nødvendigvis til en børnebog. Det vidner emblematikken

Fig. 10. Spejlet udmalet på en låge i nordre stolestaderække i Hersom Kirke nær Viborg. Hartvig Ahlefeld, ca. 1750. Forf. fot.



som genre om. Ingrid Höpel har viet sin dissertation til en påvisning af, hvorledes emblembogen siden renaissance er blevet stadig mere folkelig og fra det lærde og elitære har bevæget sig i retning af opbyggelsesgenren.²³ Der er tale om en genres nedsivning. Bottigheimer afstår fra enhver beskæftigelse med bibelske børnebøger, der ikke umiddelbart illustrerer de bibelske historier.²⁴ Dermed er hun tæt på at overse den lutherske uvilje mod egentlig illustration. Den lutherske illustrationsstrategi er netop at lade skriften fortolke sig selv, altså at lade NT illustrere ved GT, lade katekismen illustrere ved eksempler hentede fra mangfoldige steder i den samlede skrift. Den illustrations- og tolkningsmæssige idé i Luthers Passional 1529 er kerygmatiske; den beror på antagelsen af et frelseshistorisk forløb fra syndefaldet til den yderste dom og bliver altså til langt mere end blot illustration af passionshistorien. Overvægten i de her omhandlede hieroglyfiske rebusbilledbibler er da også citater fra GT og Apokryferne.

Når evangeliet forkyndes på folkesprogene og Bibelen i begyndelsen af 1700-tallet foreligger i nogenlunde billige udgaver - og når læsefærdigheden øges, er der ikke grund til egentlig illustration af det, der kan tilegnes gennem hørelse og læsning. Snarere er det afstanden mellem ord og billede, der må øges.²⁵ Det er først, da læseundervisningen i slutningen af 1700-tallet begynder at løsrive sig fra sin bestemmelse (at gøre det muligt for ungdommen at læse og indprente sig katekismen) at man begynder at bruge billeder (af eksempelvis krokodiller, drager og elefanter) i ABC'en. Emblem-maleriet i de danske kirker, der eksploderer i begyndelsen af 1700-tallet, er givetvis reaktion på ændringer i læsefærdigheden. Man må gøre skriften mere besværlig og gådefuld i tilegnelsen, nedsætte læsehastigheden ved at kombinere billede og skrift, hvorved den sikkert også indprentes bedre. Det er i hvert fald påfaldende at møde så mange emblem-malerier på stolestaderne i jyske kirker fra 1700-årene. Otto Norn synes at hælde til den tanke, at de overtager funktionen i 1500- og 1600-tallets rene skriftud-malinger.²⁶ Der er en grundlæggende forskel på det forhold, at man i reformationsårhundredet udmaler katekismens træsnit i kirkerne og at man senere benytter emblemer, skrift og rebusser.²⁷ Katekisme-billedernes udmaling sigter på mundtlig undervisning, mens emblemer og emblem-lignende billeder forudsætter læsefærdighed og fortrolighed med Skriften. Emblemer og rebusser skal ikke lette læsningen, men snarere sætte en modstand ind overfor en for hurtig læsning, fastholde indprentelsen ved hjælp af billederne. Emblemerne og billedsprogene skal som oprindeligt i renaissanceen ikke henvise til en verden og virkelighed hinsides den synlige, ikke søge at udgrunde og afsløre en skjult metafysisk virkelighed. Det er klart i billedbibelerne, at enkeltbillederne i rebusserne ganske simpelt står for det tilsvarende ord. De enkelte res har ikke symbolske og mytologiske egenbetydninger som i renaissanceens hieroglyfik, og så kan der her ikke være tale om emblemer i egentlig forstand - hvor meget fortalen til 1710-udgaven end søger at argumentere herfor.²⁸ Det er billeder, der helt fungerer på skriftens - og i videre forstand på åbenbaringens betingelser. De har intet betydnings- eller fortolkningsmæssigt overskud i forhold til skriften. Hvor hjertet f. eks. hos Daniel Cramer endnu optræder i natur- og virkelighedsstridige inventioner med en potentiel fakticitet og endda hos Mattsperger lader sig tolke af plante- og urtearter med

faste symbolske/allegoriske, traditionelle betydninger, står hjertet i 1710 og senere udgaver blot som erstatning for ordet "jeg", "mig" eller "mit indre".

I kirkens rum

CCLII. Udvalde ... har, som Sigrig Christie har påvist det, været brugt som forlæg for udmalinger i flere norske kirker i Numedal, nemlig Nore og Uvdal kirker, hvor de opfylder den funktion, emblemer i kirkelig sammenhæng sædvanligvis har. I Norge er den mest benyttede emblembog Antoine Wierix' *Cor Iesu amanti sacrum*, i Danmark er det Daniel Cramers *Emblemata sacra* og Arndts bøger om den sande kristendom.²⁹ I 1700-tallet forekommer der dog en mængde emblemer i kirkerne, som ikke rigtig har kunnet henføres til trykte forlæg. Enten er forlæggene endnu ikke erkendt, eller også har kunstnerne mere eller mindre arbejdet på egen hånd. Dette kunne synes at være tilfældet med de ganske særlige emblemer, som Hartvig Ahlefeld omkring 1750 udmalede på stolestadelågerne i Hersom Kirke (Viborg A. Rinds H.).³⁰ Ahlefeld har som forlæg anvendt en række emblemer, hvoraf nogle er gamle kendinge, bl.a. ørnen, der flyver mod solen. Han har imidlertid med hensyn til andre af sindbillederne skelet til rebusbibelen, *CCLII. Udvalgte ...* Ahlefeld har fundet inspiration i billedbibelens enkeltbilleder, men bruger ikke disse til at illustrere de samme skriftsteder, som de gør i bogen. I billedbibelen mødes billedet af spindelvævet flere gange; dels i Jes. 59,4-5 og Job 8,4. Ahlefeld derimod maler nok et spindelvæv med en edderkop i - men da som illustration af Jes. 58,12: "Du skal Kaldes den som forbedrer Stierne". Herudover møder vi fra billedbibelen regnbuen over et landskab, Håbet, "Spes", med ankeret, tærskemanden og kransen.³¹

Det synes, at Ahlefeld har gjort disse enkeltbilleder, der oprindeligt blot stod for et skrevet ord, til egentlige sindbilleder ved at forskyde billede og tekst i forhold til hinanden. En vis sans for det gådefulde og dunkle har han da haft, når han har kopieret det spejl, der i billedbibelen illustrerer Sir. 12,11 og i stedet brugt det til illustration af 1. Kor. 13,12: "Vi see nu ved et Spejl i en mørk tale" (Fig. 9-10). Det emblematiske udtryk er mørkt og gådefuldt, i denne verden ufuldkomment - og først engang skal jeg som betragter "erkjende, ligesom jeg selv er kjendt".³² Det er lige

ved at være sindbillede på sindbilledsproget, emblematikken. Fortalen til 1710-udgaven af rebusbibelen er lidt mere beskeden, når den taler om, at Guds hellige ord ligger skjult under ordene - som vindruerne under bladene.³³ Her kan meningen - ved en vis indsats af ungdommen - altså findes i god tid inden parusien!

Noter

1. Bodil Ejrnæs: *Skriftsynet igennem den danske bibels historie*, København 1995, s. 252 ff; Carsten Bach-Nielsen: "Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi" *KHS* 1990, s. 61-90.
2. Carl Martin Edsman: "Typologisk skrifttolkning i efterreformatoriska bibelillustrationer och kyrkomålingar", *Tro og Bilde i Norden i Reformasjonens århundre*, red. M. Blindheim, E. Hohler og L. Lillie, Oslo 1991, s. 100-104.
3. *Solis billedbibel*, Facsimileudgave med indledning af Troels Balslev Wingen-der, Højbjerg 1986; Povl Otzen: "Illustrationerne i Frederik den Andens Bibel 1589", *Fund og Forskning i det kongelige Biblioteks samlinger*, 13, 1966 s. 68-69; Georg Garde: *Danske broderede silkeduge*, København 1961; Mereth Lindgren: Anmeldelse af Solis Billedbibel, *ICO. Iconographisk Post* 1988, 2, s. 40-43; Peter Raes: "De danske Rebus-bibler 1710-1775 og 1863" efterskrift i facsimileudgaven af CCLLII..., Esbjerg 1997, s. 267-268.
4. *CCLII. Udvalde ...*, Facsimileudgave. Trykt og udgivet af Rosendahls Bogtrykkeri. Efterskrift af Peter Raes, Esbjerg 1997.
5. Vibeke Stybe: *Børnespejl. Uddrag af ældre børnelitteratur på dansk*, København 1969, s. 28-33; samme: *Fra billedark til billedbog*, København 1983, s. 14-16; *Magasin fra det Kongelige Bibliotek*, 8. årg., 1993, 3. s. 57-78; Carsten Bach-Nielsen: "Words of Wisdom. Hieroglyphics, Emblems and Picture-Puzzles from Ancient Egypt to Renaissance Denmark", *In the Last Days. On Jewish and Christian Apocalyptic and its Period*, red. K. Jeppesen, K. Nielsen og B. Rosendal, Århus 1994, s. 164-174, samme i *Arven fra Ægypten*, 2, Århus 1999.
6. Bach-Nielsen 1994, s. 171.
7. Clouston, s. 20; F. Hendriksen: "Thomas Bewick 1753-1828", *Bogvennen* 1925, s. 7-16.
8. Melchior Mattsperger: *Geistliche Herzens-Einbilungen ...* er udgivet som facsimile af Georg Olms Verlag, Hildesheim 1965, men uden nogen form for boghistroisk kommentar eller bibliografi. Hovedværket hertil er Cloustons bog, men den er også omtalt flere steder i Martin Scharfe: *Evangelische Andachtsbilder. Studien zu Intention und Funktion des Bildes in der Frömmigkeitsgeschichte vornemlich des schwäbischen Raumes*, Stuttgart 1968.
9. Wolfgang Harms: "Rezeption des Mittelalters im Barock", *Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur*, red. Martin Bircher og Eberhard Mannach (Dokumente des Internationalen Arbeitskreises für deutsche Barockliteratur, HAB, Wolfenbüttel, 3), Hamburg 1977, s. 9-52.
10. Udvalget er meget typisk for ortodoksiens yndlingsskrifter. Topscoreren er Davids Salmer, derefter følger Ordsprogene, Siraks Bog, Mattæusevangeliet, Højsangen, Job og de store profeteter.
11. Clouston s. vii, hvor denne side er reproduceret. Den findes ikke reproduceret i facsimileudgaven fra 1965, hvilket dog ikke betyder, at den ikke har eksisteret i førsteudgaven. Den kan være slidt bort eller være faldet ud, da det er den sidste side i værket. Om hieroglyfikken og misforståelsen af den ægyptiske skrift, Erik Iversen: *The Myth of Egypt in European Tradition*, København 1961.

12. Bengt Arvidsson: *Själels örtagård. Trädgårdskonstens betydelse för bildspråket i uppbyggelselitteraturen omkring år 1600*, Lund 1991.
13. Lisbet Juul Nicolaisen: "Emblemmaleri i danske kirker", *KHS* 1969, s. 126-151; Ingrid Rosell: "Hjärtats skola. Vägen till enheten med Gud", *ICO. Iconographisk Post* 1994, 2, s. 14-32; P.G. Lindhardt: "Teologi og Fromhed", *Dansk teologisk Tidsskrift*, 7. årg, 1944, 1, s. 15-33.
14. Nagler: *Monogrammist*, 3, nr. 1667.
15. Ian-Pierre Valerian (Piero Valeriano): *Les Hieroglyphiques*, Lyon 1615, repr. NY 1976, s. 217.
16. Forklaring og fortale vil blive gennemgået i Bach-Nielsen 1999.
17. Anf. skr. s. 3r. S. 2v anføres det, at bogen er en videreførelse af bestræbelsen i Comenius' *Orbis pictus*, se også Vibeke Stybe 1969, s. 20-27.
18. Clouston s. 159-161. Den fulde titel på Hamburgudgaven er:
COURIEUSE, oder so-genannte KLEINE/BILDER-BIBEL./Welche dabevor mit 800 Bildern und 252 Biblischen/Sprüchen erläutert, anitzo aber in diesem zweiten/Druck mit vielen Bildern und Sprüchen vermehret./Der lieben zarten Jugend zur gemüth-Ergetzung,/auch zur Erlernung, wie jedes Ding recht artig zu zeichnen, und mit seinen/rechten Namen zu nennen, nicht weniger die Sprüche Heil. Schriftt,/ohne Mühe ins Gedächtniss zu bringen:/Gedruckt und verlegt in Hamburg, von Heinrich von Wiering, Formschneider/auffm Schaar-Steiwege, nahe dem Schaar-Markt, Anno 1705.
19. Clouston, s. 172 f.
20. Carsten Bach-Nielsen: "Tidens tegn. Lidt om vanitasmotiver i 1600-tallet", *ICO. Iconographisk Post* 1986, 4, s. 1-12.
21. *Alle Bønners Kierne udi faa Ord* fordansket af P. Møller, København 1684, s. 62, hvor tronstolen i emblemet refererer til Apok. 4,2.
22. Clouston, s. 187-191.
23. Ingrid Höpel: *Emblem und Sinnbild. Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt a. M. 1987, spec. s. 210-223.
24. Ruth B. Bottigheimer: *The Bible for Children. From the Age of Gutenberg to the Present*, Yale Univ. Press, New Haven & London 1996.
25. Charlotte Appel: "'Kunne læse udi Bøger Prent'. Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund", *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1995, 2, s. 18-49.
26. Otto Norn: "Ord og Billede. Raaskitse renskrevet til Lejligheden", *Nordiske Studier. Festskrift til Chr. Westergaard-Nielsen på 65-årsdagen den 24. november 1975*, København 1975, s. 193-208, spec. s. 207-208.
27. Således bl.a. i kalkmaleri i sognekirken i Sonneborn (Kreis Lemgo), Stadtkirche i Pirmasied for Dresden og slotskapellet i Neuburg an der Donau, som pulpituremaleri bl.a. i den tidligere evangeliske kirke i Klemzig, Mark Brandenburg og i Danmark i S. Budolfi Kirke, Aalborg, B. Hage og H. Stemann: *Budolfi Kirke i Billeder og Tekst*, Aalborg 1937, s. 15-18.
28. Gode oversigter over emblemteorier findes i Peter M. Daly: *Literature in the Light of the Emblem*, Univ. of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, s. 3-53 og Michael Bath: *Speaking Pictures. English Emblem Books and Renaissance Culture*, London & NY 1994, s. 1-27.
29. Sigrid Christie: *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*, 2, Oslo 1973, s. 235-237; *Norges Kirker*, Buskerud, 1, s. 381 og 413.

30. *Danmarks Malerkunst*, red. Erik Zahle, København 1943, s. 82. Også sindbillederne på prædikestolen i Vedersø Kirke (Viborg A, Hind H.) kan gå tilbage til billedbibelen.

31. S. 80,3; 81,2 i 1710-udgaven samt s. 118 i 1756-udgaven, der her er forskellig fra 1710, da en mand - og ikke oxen - ses som tærskende.

32. Mynsters NT-oversættelse, 1819.

33. *CCLII. Udvalde....*, 1710, s. 3v.